

**OSMANLI ARAŞTIRMALARI**  
**XX**

**NeŐir Heyeti — Editorial Board**

**Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ**

**Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL**

**Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK**

**THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES**  
**XX**

**İstanbul - 2000**

---

Sahibi : **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail **ÖZDOĞAN**

Tel : + 90 212 528 63 18 Fax :++ 90 212 528 63 17

Yazı İşleri Sorumlusu : **Nejat GÖYÜNÇ**

Tel : + 90 216 333 91 16

Basıldığı Yer : **KİTAP MATBAACILIK San. ve Tic. Ltd. Şti.**

Tel : + 90 212 567 48 84

Cilt : **FATİH MÜCELLİT Matbaacılık ve Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.**

Tel : + 90 501 28 23 - 612 86 71

Yazışma Adresi: **ENDERUN KİTABEVİ**, Büyük Reşitpaşa Cad.

Yümni İş Merkezi 22/46 Beyazıt - İstanbul

---

kentindeki Rum cemaatinin XIX. yüzyıl ortalarından 1922 yılına kadar geçen süre içinde geçirdiği değişimler tarihsel bağlamda ele alınmıştır. Konuyla ilgili olarak varolan bibliyografyanın toplu bir değerlendirmesi yapılırken bu kaynaklara yazarın buldukları da eklenmiştir. Osmanlı salnamelerinde nüfusla ilgili olarak bulunan veriler de eklenmiş, bunun yanında *Annuaire Oriental* 'ın da nüfus hakkındaki sayıları alınmıştır. Ayrıca Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki kimi belgelerin de çalışmanın ekler bölümünde yer aldığını belirtmek gerekir(s. 209-245).

Tütünün Türkiye'ye girişi, yayılışı, ticareti hakkında şimdiye kadar bazı çalışmalar yapılmış ve özellikle Halkevi dergilerinde şeriye sicillerinden çıkarılan bir çok belge yayınlanmıştır. E. Balta ise bu ürünün XVIII- XX. yüzyıllarda Yunanistan'ın ekonomisi, ziraat ve ticaretindeki yerini ortaya koymaktadır. Bu çalışma Marmara Üniversitesinin *tütün* konusunda düzenlediği (22-23 Ekim 1998) bir kongreye sunulan bildiridir. Bildiride aynı zamanda konunun sosyal boyutları da ele alınmıştır.

Sonuncu makale Karamanlıca kitapların "dönemlendirilmesi ve tiplendirilmesi" ile ilgili bir araştırmadır. Bu alandaki kitapların 1998 yılına kadar elde edilebilen dökümünü vermektedir. Buna göre sözkonusu tarihe kadar toplam 628 kitap tespit edilmiştir. Bunun 340'ı dinsel konularla ilgilidir. Geriye kalan 288 kitap da dindışı konuları kapsamaktadır.

E. Balta'nın bazı çalışmalarını kapsayan bu derlemesi, Osmanlı arşivlerinin yalnız bugünkü Türkiye için değil, komşu ülkeler için de zenginliğini ve önemini ortaya koymaktadır. Balta'nın araştırmaları bize, aynı zamanda işlenen konularla ilgili olarak Yunanistan 'da yapılan çalışmaların da hatırı sayılır bir toplama ulaştığını göstermektedir.

Zeki ARIKAN

Andreas DRECHSLER, *Die Geschichte der Stadt Qom im Mittelalter (650-1350): politische und wirtschaftliche Aspekte*, Berlin 1999, Klaus Schwarz Verlag, Islamische Untersuchungen, Cild 224, 378 sahife ve 3 harita.

Çalışma İran'ın ortasında Tahran'ın 150 km. kadar güneyindeki Şif Tarikatının ileri gelenlerinin merkezi Kum (Farsça: Kom) şehrinin Ortaçağlardaki siyasî ve iktisadî görünüşünü yansıtmak maksadı ile yapılan bir doktora tezidir. Müteveffa Bertold SPULER, Andreas DRECHSLER'e bu konuda araştırma yapmasını önermiş, sonradan Bamberg Üniversitesi'nde Prof. Bert FRAGNER'in yönetiminde tamamlanmıştır. FRAGNER de doktora tezi olarak Hicrî ilk altı yüzyılda Hemedan Tarihi üzerinde çalışmıştı (*Geschichte der Stadt Hamadân in den ersten 6 Jahrhunderten nach der Heğra*, Wien 1972).

Eserin Giriş kısmında (s.9-34) şehrin coğrafi ve siyasî durumu Kum üzerinde bir çalışmanın imkânları ve hududu, bu şehirle ilgili tarihî, coğrafi ve diğer kaynaklar, isminin

kökeni (etimolojisi) bahis konusu edilmektedir. Şehir bugün 600.000 kadar nüfusa sahiptir, 1926'da 43.000 nüfusu olması bu şehrin çok çabuk büyüdüğünü gösterse gerektir. Bir yayla üzerinde, etrafı dağlarla çevrilidir, pamuk, tütün ve şekerpancarı başlıca ürünleridir. Halıları ve çömlekleri de meşhurdur. Esas önemi şifler için bir ziyaret mahalli oluşudur. 1973'te 1.000.000 hacı buraya gelmiştir. Halkının çoğunluğu İranlılardır, iki de Türkçe konuşan topluluk vardır (s.9-10).

Arapça yazılan kaynaklarda Kum'dan bahs edenler hakkındaki açıklamalardan sonra, mahallî tarih yazıcılığında *Târih-i Kum*'un müstesna bir yeri olduğuna işaret olunmaktadır. Yazarı Hasan b. Muh. b. Hasan el-Kummî hakkındaki tek kesin tarih onun yazılış senesi olan 378/Milâdî 988-89'dur. DRECHSLER, Kummî'nin ölüm tarihi olarak Brockelmann, Sezgin ve Busse tarafından verilen 406/M.1015 yılının da hal tercümesi eserlerinde; geçmediğini bilhassa vurgulamaktadır. Hasan el-Kummî eserini Büveyhîlerin Veziri Sâhib b. Abbâd'a ithaf etmiştir (s.22).

Andreas DRECHSLER, Kum kelimesinin nereden geldiği hususunda dört varsayım olduğunu da belirtir bunları da sıralar:

1. Farsça "kamuş kulübe" anlamındaki *kûma*' dan,
2. Şehrin bir mahallesinin adı olan Kumîdân'dan,
3. Farsça "kubbe" anlamındaki *kunb* (kumb okunuyor)'dan,
4. Goman'dan Gom, Arapçalaştırılmış şekil Kum.

İlk ikisi *Ta'rih-i Kum*'da, 3.sü *Burhân-ı Kâtı* lugatında, sonuncusu da bir Sasanî kitabesinde geçmekte imiş (s.33).

Arap Coğrafyacı ve Tarihçilerinin eserlerinde Kum'dan az da olsa, bahs edenlere işaret olunur, Farsça yazılmış eserler ile biyografik bilgiler veren eserler, dinî metinler de ihmal edilmez (s.15-32).

Eserin bir bölümü Kum şehrinin İslam-öncesi dönemine ait bilgilere tahsis edilmiştir (s.36-67). Bazı araştırmalara ve kazı verilerine dayanarak, Kum civarının Selevkîler ve Partlar zamanında (M.Ö. 321-M.S.224) yoğun bir iskân sahası olduğu belirtiliyor (s.40). Sasanîler devrinde (224-642) Kum civarında Ateş tapınakları çoğalır, Orta-Fars ve onlardan naklen İslâm kaynaklarının haber verdiği üzere, aynı dönemde bir vali yönetiminde Kum adlı bir şehir ve idarî birim kurulur (s.54-56). Hasan el-Kummî'nin *Ta'rih-i Kum*'unda şehrin çevresinde yerleşen efsanevî şahısların 'köy kurucusu' olarak bahsi geçtiğinden dem vurulur ve bunların bir listesi verilir (s.61-65). Gaye, bu şahısların yerel tarih açısından önemli oluşlarıdır. Diğer islâmî kaynaklardaki efsanevî kimselerin, aynı maksatla, zikri uygun görülmüştür (s.65-67).

Bir diğer bölüm Kum'un müslümanlar tarafından alınmasına ve Arapların buraya yerleşmesine ayrılmıştır (s.69-241).

Andreas DRECHSLER, Kum'un fethi hususunda Belazurî'nin verdiği malûmatı kabul eder, şehir Basra Valisi Ebu Musa el-Aş'arî tarafından 642'deki Nihavend muharebesinden sonra 644'te Müslümanların eline geçmiştir. Bununla beraber, Yâkut'un ve İbn A'sam el-Kûfi'nin farklı kâyıtlarını da aktarır, şehri feth eden onun kumandanlarıdır (s.69-74) Eş'arîler, aslında Yemen'li bir kabile olup Hz.Ömer zamanında Kûfe ve Basra'ya yerleşmişler, 702-713 arasında da Kum'a hicret etmişlerdir (s.91).Burada ilk camiye inşa ettirmekle beraber bir kısmı uzun süre çadırlarda kalmışlardır. Kûfe'deki mallarını satarak burada yerlilerden mülk almışlar, böylece bölgenin zengini olmuşlardır (s.97-99).

Zamanla Eş'arîler ile eski Fars asilzâdelerinin araları bozulur, sonuçta onların ileri gelenleri katl edilirler, mallarına el konur. Köylerin etrafına sur yaptırılır, böylelikle Kum şehri teşekkül eder. DRECHSLER bu bilgileri farklı kaynakların verileri ile karşılaştırır, tenkit eder.(s.102) Şehrin meydana gelişinde birleştirilen altı köy (s.104-111) kitabın sonundaki bir krokide gösterilmiştir.

İkinci bölümün geri kalan kısmı Kum' un tarihini İlhanlı Devleti sonuna kadar (1350) getirmektedir. Şehrin idarî bakımdan Isfahan'dan ayrılması (804-805), 8. İmam'ın kızkardeşi Fâtîme bint Mûsa b. Ca'fer'in 816-817'de Kum'da ölümü, Halife Me'mûn zamanında 825-826'da bir vergi isyanı ve onu takip eden olaylar (878-879'a kadar) bu safhanın önemli ilk süreci olarak tanımlanmaktadır. 878-879'da burada ilk Cuma Camii de inşa edilmiş, bunun mihrabı daha önce yaptırılan ve cami-i atîk denilen ibadethâneneden getirilmiştir (s.146-148). Kum'ün en geç 946-947/H.335'de Büveyhîlerin eline geçmesi ile, kısa dönemli hakimiyetler son bulur. Bu arada 881-890 arasında ücretli bir asker olan Edgü Tekin adlı bir Türk de burayı idare etmiştir (s.148-150).

Ocak-Şubat 958'de kırk gün kadar aralıklı devam eden şiddetli bir zelzele Kum'da da büyük hasarlara yol açmıştır (s.183).

DRECHSLER, 10.yüzyıl sonlarında Kum şehrini eldeki verilere göre tanımlamaya çalışıyor: Birbirine köprülerle bağlı iki mahalle, yedi veya sekiz meydan, üç cami, bir medrese (Fâtîma ma'sûme ziyaretinin yanında), bir kaç hamam ve bir pazar, bir darbhâne, bir hapishâne, bir vali ikametgâhı bulunmaktadır. Etrafı sur ile çevrili şehrin bir kaç da kapısı vardır. Şehrin nüfusu 50.000 kadar tahmin edilmektedir. Orta-Farça (Pehlevî) günlük konuşma dilidir; fakat Arapça resmî dildir. Şehrin başlangıçtaki Arap sakinleri ve yerli İranlılar karşılıklı asimile olmuşlar, benliklerini kaybetmişlerdir. Halkın büyük kısmı şîa olarak tanımlanmaktadır. Civardan Kürtler de gelip yerleşmişlerdir. Şehrin Şîilerin merkezi oluşu Kum'a Alevîlerin muhacereti sonucudur (s. 194-207)

Selçuklular zamanında Kum ile ilgili veriler çok ilginçtir. Selçukluların şîilere karşı hasmane tavırlarından bahs eden kaynaklar propaganda olarak nitelenir, Nizamülmülk'ün ve Melikşah'ın şîilerle çok sıkı münasebetlerine değinilir. Şîf bir âlim olan Seyyid Murteza

Kummî Nizamülmülk'ün kızı ile evlenmiştir. Melikşah'ın veziri Mecdü'l-Mülk Kummî de bir şifirdir. Sultan Sencer'in Merv âmili de bir Kum'ludur (s.221-223). Kum'da Selçuklular zamanındaki imar faaliyetlerine de değinilmektedir.

Kum, 1224'te Moğollar tarafından, teslim olmadığı için, ağır tahribata uğramıştır (s.232). Şehir ancak 13.yüzyıl sonlarında ve 14.yüzyılın başlarında İlhanlılar zamanında tekrar gelişmeye başlamıştır (s.238-241).

Eserin son bölümü Kum'un İlhanlılar zamanına kadar İktisadî-Coğrafya bakımından durumuna tahsis edilmiştir (s.243-312). Tarım, sulama, vergilendirme, bunların alınış zamanları vs. incelenen konulardır.

Ek olarak da vali, şehre hakim olanlar, âmiller (ummâl), kadı, nükebâ listeleri vardır.

Eserin küçük bir İngilizce özeti de verilmektedir (s.368-377).

Andreas DRECHSLER'in bu çalışması tarihî kaynakları kullanarak ve onları birbirleri ile mukayese ederek, bir Ortaçağ şehrinin monografisinin nasıl hazırlanması gerektiğinin çok mükemmel bir örneği olmuştur. Osmanlı hakimiyetindeki şehirlerin tarihleri üzerinde çalışmak, tahrir defterleri, vakıf kayıtları, pek çok münferit arşiv belgelerine malik olunduğundan, nisbeten kolay görünmektedir. Osmanlı Tarihçilerinin sahip olduğu bu kaynak zenginliklerine erişemeyenlerin de neler yapması lâzım geldiğini, DRECHSLER kılı kırk yararak kanıtlamıştır.

Nejat GÖYÜNÇ